

УДК 811.161.2'373

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ
УКРАЇНСЬКИХ АПОТРОПЕЇЧНИХ ПОБАЖАНЬ****Хомік О. Є.**

У статті досліджено структуру та функціонально-семантичну значущість українських оберегових побажань, простежено їх зв'язок з давніми віруваннями українського народу. З'ясовано, що українське апотропеїчне побажання займає проміжне місце між аналітичними номінаціями і текстами. Під обереговим побажанням розуміємо формули, які вимовляються для попередження будь-якої небезпеки для людини, її сім'ї, господарства, продукування здоров'я, благополуччя та достатку. За ставленням суб'єкта до ситуації мовлення виділяємо креативні і реактивні моделі оберегових побажань, кожне з яких характеризується особливими умовами виконання, структурною організацією та функціями.

Ключові слова: побажання, оберег, апотропеї, ілюкитивне значення, креативні і реактивні моделі оберегових побажань.

В статье исследована структура и функционально-семантическая значимость украинских обереговых пожеланий, изучена их связь с древними верованиями украинского народа. Определено, что украинское апотропеическое пожелание занимает промежуточное место между аналитическими номинациями и текстами. Под обереговыми пожеланиями понимаем формулы, которые употребляются для предупреждения любой опасности для человека, его семьи, хозяйства, продуцирования здоровья, благополучия, достатка. По отношению субъекта к речевой ситуации выделяем креативные и реактивные модели обереговых пожеланий, каждая из которых характеризуется определенными условиями использования, структурной организацией и функциями.

Ключевые слова: пожелание, оберег, апотропей, иллюкитивное значение, креативные и реактивные модели обереговых пожеланий.

The article explores the structure and functional-semantic significance of the Ukrainian incantations, studies their relationship to the ancient beliefs of the Ukrainian people. Determined that the Ukrainian incantations occupy an intermediate position between the analytical title and text. Under incantations apprehended formulas that are used to prevent any danger to person, his/her family, the household, health, well-being (prosperity), and wealth. In relation to the subject of the speech situation highlight creative and reactive model of incantations, each of which is characterized by specific terms of use, structural organization and functions.

Key words: desire, incantations, apotropaic, elocution, creative and reactive model of incantation.

Українські побажання неодноразово ставали об'єктом пильної уваги етнографів, фольклористів, мовознавців [2; 3; 6; 8; 9 та інші]. Попри значну роботу, здійснену у напрямі дослідження українських побажань, окремі питання досі залишаються не з'ясованими, зокрема на сьогодні відсутній комплексний аналіз побажань із апотропеїчною семантикою.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати характерні особливості структури, семантики та функціонування українських оберегових побажань.

Українське побажання займає проміжне місце між вербальними формулами (аналітичними номінаціями) і текстами; між формулами мовленнєвого етикету і заклиально-магічними текстами. Побажання виявляють національний характер через їх генетичний зв'язок з народними традиціями й обрядами, смисловий і прагматичний потенціал яких усвідомлюється в контексті знання міфологічної організації світу давніх народних вірувань. Порівняймо побажання “(Хай) Микола (Юрій) у стадо” [4, с. 18] і розгорнутий текст оберегового

замовляння: *“Гоню я, Господи, скотину на луки, Вручаю я, Господи, тобі на руки. Святий Отче Спас, Щоб Ти мою скотину пас; Святий Миколай, додому навертай; Святий Отче Ягорій, собак припинай і лихих лиходіїв, щоб бистрими очима не всмотряли і лихих слів не вимовляли, Зав’яжи їм, Господи, рот на весь год білими хустками. Дай, Господи, час добрий на всякий час, на всяке врем’я. Амінь”* [10, с. 343].

Як зазначає Г. Марченко, “побажання є особливим чином організованою мовленнєвою структурою, фразовим незамкненим висловом подібно усім видам прислів’їв і приказок, більшості проклять, а також тим видам прикмет, повір’їв, “ділових” висловів та інших паремій, що клішовані не повністю і складаються з постійних чи змінних членів” [8, с. 6]. Побажання можна визначити як “текст, що містить певне зичення, і ритуал його виконання... Воно регламентує і взаємовідношення між людьми, і контакти людини із надприродними силами, здатними забезпечити результат” [1, с. 188].

Фактичний матеріал засвідчує, що семантично українські зичення можна поділити на різноманітні благопобажання (*“Будь щаслива і гожа, як сонце; весела, як весна; робоча, як бджола; багата, як земля!”*), апотропеїчні вирази (*“Боже тебе збережи”*), етикетні формули (*“Бувай же здоров, пане господарю”*), застільні віншування, у тому числі гумористичні (*“Щоб старі вороги рачки лазили, а молодим очі повилазили!”*), та злопобажання (*“А щоб тебе перевернуло”*).

Під обереговим побажанням розуміємо ті формули, які вимовляються для попередження будь-якої небезпеки для людини, її сім’ї, господарства, продукування здоров’я, благополуччя та достатку.

Апотропеїчні зичення можуть уживатися як у звичайному повсякденному житті людини, так і у сімейно-обрядових і календарних циклах. Наприклад, у низці випадків побажання могли включатися до несакрального, побутового мовлення як сакральний фрагмент. Як правило, це відбувається, коли небезпеку викликає сама людина, яка говорить, згадуючи табуйовану істоту у своєму мовленні (про демонів, хвороби, померлих та ін.). Це може мати негативні наслідки для оточуючих і потребує негайної нейтралізації у вигляді формул, які вставляє у мову сам оповідач або його слухачі. Такі вирази мають відгону, знищувальну, нейтралізуючу семантику: *“Хай мене Бог боронить”*; *“Щоб не зурочити”*; *“Хай тобі сіль у вічі”*.

Поява побажання у будь-якій обрядовій і господарській ситуації виділяє цю ситуацію як перехідну, порубіжну. “Ситуація *ritas de pasage* в тій чи іншій формі завжди присутня (магія першого дня, початок дії, зустріч тощо). Слово треба було сказати лише у конкретній ситуації, особливій, ритуально відміченій просторово-часовій точці, саме тоді, коли виконання побажання або примовки було єдино можливим: наприклад, у церкві на Великдень, на порозі своєї хати після Святої Вечері” [7, с. 8]. Моменти, в які слід було виголошувати такі вирази, чітко співвідносяться зі структурою ритуалу. Побажання використовує момент згортання простору і часу в єдину просторово-часову точку – хронотоп – з подальшим розгортанням у новий простір і новий час. Саме тут і тепер потрібне слово – побажання, яке створить нову ситуацію, відмінну від попередньої, безпечну для людини, яка це побажання виголошує. Усе це зумовило метафункцію обрядового апотропеїчного побажання – вербально оформити перехідні ситуації для цілковитої безпеки людини і магічно продукувати благополуччя.

За ставленням суб’єкта до ситуації виконання побажання можемо виділити, услід за О. Лабашук, креативні та реактивні моделі оберегових виразів. Креативні ситуації, як правило, характеризуються необхідністю створення чи використання певних умов для промовляння тексту. Зокрема, після пологів бабаповитуха мила руки породіллі з горщика, стоячи правою ногою на сокирі чи гребні, в залежності від того, хто народився, і промовляла: *“як верба росте швидко, щоб так і дитина росла швиденько!”*, *“Як заліза ніхто не вкусить, щоб так і породіллі ніхто не спідкусив, і дитини – ні з вітру, ні з-під зор, ні з приговору!”*, *“Баба з річчю, Біг з поміччю”* тощо [10, с. 112].

У свою чергу такі побажання можна поділити на каузальні, тобто зумовлені певною причиною, та телеологічні (цільові). Каузальні вживаються у визначених наперед перехідних ситуаціях. Найтипівішим прикладом цієї моделі є ситуації,

що мають загальну семантику “нового”, “першого”, супроводжують початок або закінчення певного виду робіт. Наприклад, перед тим, як виганяти худобу вперше навесні у поле, слід сказати *“(Хай) Микола (або Юрій) у стадо”*, бо, за народними уявленнями, ці святі оберігають худобу від вовків і забезпечують її захист. Телеологічні побажання, як правило, зумовлені спеціальною метою. Як зазначає О. Лабашук, “їх викликає випадок нестачі, що спонукає створити спеціальні умови (порубіжну ситуацію), необхідні для виконання побажання чи примовки” [7, с. 10]. Причому для створення порубіжної ситуації виконавець повинен дотримуватися низки умов: побажання слід виголосити у порубіжному локусі (курник, поріг тощо), в особливий час (на світанку або ж при заході сонця) і за допомогою оберегових ритуальних предметів і дій. Наприклад, у Новорічну ніч на Гуцульщині господиня бере опівночі на голову шапку і з хлібом та коновкою виходить до води. Там вона тричі занурює хліб у воду і промовляє: *“Не хліб ся купає в воді, але я – в здоров’ї і силі”* [5, с. 102]. Повертається до хати, підходить до дітей, торкається їх голів мокрим хлібом і каже: *“Абисте були такі величні, як святий Василь величний”* [5, с. 102]. Або у Чистий четвер, щоб бути здоровими, приходили на перехрестя, виливали воду, в якій купалися, і вимовляли: *“Перехресно дорого! Дай, Боже, здоров’я в ручки, в ніжки і в живіт трішки”* [5, с. 249].

Значна кількість креативних оберегових побажань збереглася в сімейних обрядах, зокрема родильних. Наприклад, для полегшення процесу народження породільниці зичили: *“Приведи, Боже и породиллю до першого здоровья, дай, Боже, щобъ вона его охрестыла и до розуму довела и на весильи погуляла”* [9, с. 2]; під час народження дитини: *“Ой, опростай, Боже, мою онученьку, її душечку та роженную, другу душечку та суженную”* [9, с. 2]; від зурочення дитини – *“Нівроку, нівроку, щастя би мало”* [10, с. 239]; для щасливої долі немовляти – *“Баба тоби пуп вяже, а Господь нехай дає щастя, и здоров’я, и вик довгий, и розум добрий, из отцовои молитви, из материнои и бабинои”* [10, с. 63]; під час хрещення: *“Нехай тебе Богъ благословить и поможет оби вйты въ христіанскую виру”*; *“Дай Боже, щобъ ты росло велике та щаслыве було”* [9, с. 2].

Реактивні моделі побажань є швидкою відповіддю суб’єкта на специфічний вплив довкілля. Серед них виділяються: вирази, що нейтралізують негативний вплив небезпечної істоти або явища. Так, наприклад, щоб нейтралізувати наслідки зустрічі з небезпечними тваринами, зокрема зі змією, слід було вимовити: *“Шоб ты мого роду ни бачив и я твого шоб не бачив”* [10, с. 50]. Уважалось, що після цих слів людина більше не буде зустрічатися зі змією або вона не завдасть їй шкоди. Отже, для цієї групи особливе значення має виголошення побажання відразу після зустрічі з небезпечною істотою.

Тематика сімейно-обрядових та календарно-обрядових апотропеїчних побажань, як правило, може перегукуватися із замовляннями такої ж тематичної групи. Наприклад, побажання на охорону бджіл: *“Дай, Боже, щоб бджоли роїлися та меди лилися! Аби на вас так нічого не нападало, як на сі свята на нас нічого не нападало”* [5, с. 61] порівняймо з текстом замовляння *“Як сего каменя ніхто не може вкусити, так би і моїх пчіл злий чоловік, або злая жена, або чужая пчола не могла нічого злого вчинить, силою Божою і дієвством святого і преблагословенного отця нашого Зосима і всіх святих. Амінь”* [10, с. 168].

Як зазначалося вище, оберегові побажання можуть мати не тільки одне, а й кілька ілокутивних значень, тобто виконувати синкретичну функцію – наділяти людину здоров’ям, щастям, благополуччям і водночас оберігати її від будь-якої небезпеки, а також зберігати господарство та збільшувати достатки родини: *“Судивъ нам Богъ дожаты. Суди, Боже, и пожити. Миромъ въ покою, Въ доброму здоровью”*; *“А мы жито дожали, Щобъ ще за рокъ дождали. Килько на неби зирочокъ, Тилько въ поли копчокъ”*; *Дай вам, Боже, Щоби ’сьте щасливо дочекали На той рік сіяти, орати, А ми здорові збирати!”* [9, с. 10]; *“Дай вам Господь Бог Обкісків дїждати, Єще вам дай, Боже, Щасливо зібрати, Звести, змолотити, З Богом ся веселити, І довгий вік прожити!”* [9, с. 10].

Крім того, апотропеїчні побажання можуть мати різний ілокутивний характер:

- побажання-вимога, або побажання-наказ: *“Убережи, накажи вас, Боже, хлібом із сілля”* [6, с. 9]; *“Накажи вас, Боже, хлібом із сілля”* [6, с. 9]. Для такого різновиду побажань характерним мовним засобом є дієслово у наказовій формі та наявність звертання до особи, від якої вимагається виконання певної дії чи забезпечення чогось;
- побажання-запрошення: *“Микола (або Юрій) у стадо”* [4, с. 18]. Для цього різновиду характерним мовним засобом є називання/ запрошення певної особи, зазвичай святого, захисту якого потребує людина та називання локосу або топосу запрошення названої особи;
- побажання-прохання, іноді заклинання: *“Дай же Боже, час добрий, щоб моя капустачка приймалась і в головки складалась”* [5, с. 4]; *“Щоб дійниця не текла, а хазяйка весела була; щоб хазяйка не засипала, до корови рано вставала; щоб корова стояла та багато молока давала”* [5, с.4]. Для такого різновиду характерним мовним засобом є наявність слів *хай, дай*, які є передумовою виконання бажаної дії та звертання до певної особи, зазвичай святого, оберегового предмета тощо;
- побажання-прокльони, що мають на меті забезпечити вдалий початок будь-якій справі, не зурочити близьких, випадково не прикликати лиха тощо. Наприклад, вираз *“А щоб тебе біда не бачила!”* є образним побажанням вдачі, здоров'я, довголіття, доброго врожаю тощо. Іноді такі побажання спрямовані на самого мовця: *скарай мене, Боже, на святій дорозі! Побий мене Божа сила!* [6, с. 7].

Серед структурних типів апотропеїчних побажань найчастіше уживаються:

- 1) побажання з властивими частками *“хай”, “нехай”* тощо: *“Хай Бог боронить!”*;
- 2) побажання з типовим сполучником *“щоб”*: *“Щоб не боліла ні голова, ні спина”*;
- 3) імперативні формули: *“Будь здорова, як вода”*. Часто до таких зичень приєднувалися прохання і звертання до Бога чи святих.
- 4) побажання з формулою порівняння: *“Абисте були такі величні, як святий Василь Величний”*; *“Абись була, як зоря, красна! Абись була, як сонце, щасна! Не знай ніколи ні зими, ні нужди! Абись вам всюди було мирно, та й пишно, та й мило, та й тепленько в груді!”*

Іноді структура побажань містить логічну схему *“ми бажаємо + кому + що”*. Як правило, така формула є другою (продукувальною) частиною апотропеїчних зичень: *“...Віншуємо тя щастям, здоров'ям”*.

Отже, українське оберегове побажання вживається у різних комунікативних ситуаціях, характеризується специфічними засобами вираження ілюктивної мети і відзначається властивими для нього структурно-семантичними особливостями. Проведене дослідження намічає перспективи подальшого аналізу різних типів текстів малих жанрово-композиційних форм, які мають магічний характер, дозволяє з'ясувати характерні особливості магічної функції мови як однієї з найдавніших, визначити присутні фрагменти української народної культури.

Література

1. Агапкина Т.А. Благопожелание / Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5-ти томах / ред. Н. И. Толстой. – М., 1995–2004. – Т. 1 : А–Г. – М. : Международные отношения, 1995. – С. 188 – 191.
2. Вдовина Е. В. Поздравление и пожелание в речевом этикете: концептуальный и коммуникативный анализ сознания : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук : 10.02.01 / Е. В. Вдовина. – Москва, 2007. – 20 с.
3. Головіна Н. Б. Фразеологізми зі значенням побажання в німецькій та українській мовах (лінгвокультурологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.17 / Н. Б. Головіна. – К., 2007. – 19 с.
4. Зеленин Д.К. Табу слов у народів Восточної Європи і Северної Азії / Д.К.Зеленин // Сб. МАЭ .– Л., 1929–1930. – Т.8–9. – С.1–167.

5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / С. Килимник. – К. : Обереги, 1994. – Кн.1. – Т.1,2. – 400 с.;
6. Кузь Г. Вигуківі фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Г. Кузь. – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с.
7. Лабашук О. Українська примовка: особливості побутування та функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.07/ О. Лабашук. – Л., 2001. – 21с.
8. Марченко Г. В. Обрядові побажання: структура і семантика тексту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.07/ Г. В. Марченко. – К., 2003. – 19 с.
9. Сумцов Н. Пожелания и проклятия (преимущественно малорусские) / Н. Сумцов. – Харків, 1896. – 26 с.
10. Українські чари/ Упоряд. О. М. Таланчук. – К. : Либідь, 1992. – 95 с.